

տեղ բառական կը համարենք յիշել հոս Լաբուր-նայի մէջ կտորն, ուստի այն անվանք գրութեան՝ որ ասեմեն աւելի սերտ կապ ունի այս կանոնաց-մաստեին հետ: Լաբուրենս, Բարշաբաբ, մասունքը կ'անջատէ նայն կերպով, եւ այն՝ ոչ մի այլ շառ-անգարէ: Այսպէս է միջին այլոց կ'առտի հոն թէ Ազ-գէ բնութենէն զտրուց, Բարշաբաբ, Բարսեմի եւ այլ աշակերտները մասնակից ըլլաւ զանոնք պաշ-տատան, եւ թէ «ընթերցանութիւն ներս գէշի կտա-խարան եւ զնորս եւ զՄարգարէն (Հայն) զՄարգա-րէական գիրքս» եւ զԳործն Աստուծոց: Լաբու-րենայի այս տեղոյն վրայ նայն խորհրդածութիւնն բնութիւն Բիւրիսի գիտականն, զոր կանոնաց տա-լիս համառօտի նշանական էր արդէն Գիւրիթեան, ինչպէս քիչ մը վերք յիշեցնէր: Փիւրիսի կը հե-տաւորէն որ «Կոր Կառարան» ասու թեմայի միայն Աւետարանը կը հասկընուէր: Այս հետեւութիւնն լիովին կը հաստատուի Արքայութ. թղթին «Կոր Կառարան Համաբարձաւ» (Diastessaron) բացա-արութեամբն, ուր խօսքն ի հարկէ Յոսիանու Համարարարանի վրայ է: — Ուրիշ գրութիւններէն օրինակներ բերել աւելորդ կը համարուի: Կարելի էր օրինակի համար Ջգունի ձառեւորն օրինակող շատ ան իյրայ մը հապաքել: (տես մասնաւոր ձեռ-Բ.) ի հարկէ նաեւ շատ մ'այս ասորի գրութեանց մէջ ալ: Գորոք ասորական բաժանումն կը գը-տենք զործածութեան, ի մասնաւորի երբ ընդհանուր է խօսքը:

Բազմաթիւ կանոնաց մէջ անշուշտ կրնան գտնուիլ նաեւ այնպիսիք, որոնք քիչ շատ ար-դական գոյն ունենան ըլլալով նուազ այն երկրին այլեւայլ դիպող ու հանգամանք արդիւնք, եւ ասով յայտնապէս մասնաւոր ընեն իրենց հայրեն-իներն: Այս կողմանէ նշանաւոր են ԻԼ եւ ԼԱ կա-նոնք ի մասնաւորի, թէեւ այլ կանոնք ալ քիչ շատ տեղական նկարագր մ'ունեն: Ինչպէս ԺՄ, ԺԵ եւն: Աւելորդ չէ ասոնց վրայ ինչ մ'աւելի մանրամասն խօսիլ:

Կանոն ԻԼ (Առք. ԻԵ) կը հրամայէ որ «Թա-խառոր որք ունին զհաստատ եկեղեցւոյ սրբոյ եւ խոտովանին զգրիտաւ, իշխանութիւն լցի ընդ քահանայոյ ի բնիկ իւր: Եւ յաստի՛ առ հայն «ի բնիկ կալ» կը գրէ, ասորին «առի՛ սեղանոյ կալ» կ'ընէ: Բայց այս բացատրութեան ասորերութիւնը նշանակութիւն չունի: «Բեմ» (յուսարեն ԲՅՄԱ, որմէ եւ ասորերէն ԵՍ) զոր յաման զործածուած կը գտնենք: —) Եկեղեցւոյ գաւառն կամ քրա-տանին այն մասն էր, ուր խորանը կանգնած էր, եւ ուր եկեղեցականք կրնային կենալ: Արդ ի գաւառ ու ի բեմն, որ եկեղեցւոյ միւս մասերէն աւելի բարձր

կ'ըլլար քանի մ'աստիճաններով, (— այսպէս է մինչեւ ցայսօր ամէն հայ եկեղեցեաց մէջ ալ, —) միայն եկեղեցականք մուտք ունէին, ինչպէս որոշ վճռած կը գտնենք Գ քարտ վերջերս Ղաւորիկեայ ժողովոյն կրկին կանոնաց մէջ: Ասոնց մին (կա-ԺԹ) կը կարգադրէ որ միայն եկեղեցականք կա-րենան մերձեւայ սեղանոյն՝ ուստի բեմն իւրէն, իսկ միւսին մէջ (կան. ԵԹ) կ'արգելայ քահանայոց՝ եպիսկոպոսէն յառաջ մտնել եւ «բեմի» վրայ նըստ-սիլ: Երբ կանոնք կը հրամայէ արդ որ քրիտոս-նեայ թագաւորք մտնել եւ առաջնորդին հետ (— ըստ Մ ձեռագրի, ԸԹ, եւ այլք «ընդ առաջնորդան Հայն» ընդ քահանայոց .) —) կենալ կարենան:

Անշուշտ կանոն այնպիսի ժամանակ մը գրուած է, երբ եկեղեցականաց մէջ խնդրի կար քրիտոսնեայ թագաւորին եկեղեցւոյ մէջ նստելու տեղոյն նկատմամբ: Այսպիսի խնդրի մը ծագած կ'երևայ ասորի եկեղեցւոյ մէջ, այնպէս որ Ազգէ այս նկատմամբ յորդոր էր առաջաց տեսած է իւր աշակերտաց: Ընդ հակառակն յաւանական է արեւմտեան եկեղեցւոյ ժողովոյն եւ այլ կանոնա-գրութեանց մէջ հնազոյն ժամանակներէն ասոր նման կանոն մը չէ գտնուիր, օրինակի համար ոչ Փի-թրայի հրատարակած «Թիւսակարանայն» (Monumenta etc.) եւ ոչ Հէթիէի ժողովոց պատմութեան համեմատական մասերուն մէջ: Եւ որովհետեւ գրութեանս ստուրչ մը քործք ըլլալը խնդրական չէ, կ'երևայ մեզի որ կանոնիս բովանդակութիւնն ասորի եկեղեցւոյ մէջ շատ հին ժամանակներէն մնացած ասորութիւն մըն է, այն ժամանակն ան-շուշտ՝ երբ յիշեառա քրիտոսնեայ թագաւոր մը կը նստէր, (Արգար Ը.) եւ քանի որ քեւ այն թա-գաւորութիւնը չէր կործանած. (215—6 Յ. ք.) Այսպէսով կանոնն ամենահիններէն մին է, եւ ի հարկէ գրութեանս նախնական խմբագրութեան մասերէն՝ գտնէ ըստ եղան մասան, եւ իրեն ծագ-ման վայրն եղած կ'ըլլայ Ուսհայ:

Թերեւս ոչ նուազ հին, բայց ի մասնաւորի ասորի եւ հայ եկեղեցեաց համար մեծ նշանա-կանութիւն ունին ԼԱ, Ըստպատ՝ կանոնի՝ «Հաց պատարագին յարա՛ մուտք եմքնայ ի նմին աւուր ելլէն սեղան», (Աս. յաւ. «Եւ մի յեւ աւուրց, որ չէ օրէն») կամ համառօտ ըսելով՝ պատարագի

¹ Hefele, I, 768 «Եկեղեցականաց միայն արժան է մտնել ի սեղան (προσάναξιον) եւ մնել հաղորդակից, Հայն (կանոնագիրք) ԶԵԹ» փոխուած է քիչ մը. «Ու է մարթն արժան արուայ քան զկանոնայ ասցանա-ղագն ի բեմ հանել, եւ ի բեմի քործք սպաննել յեկե-ղեցւոյ»: Արքիէ նախադասութիւնն հայոցի միայն սեղ-հայան է: Այս միւսեղին կանոնը համառօտուած եղած է նաեւ սղոյգէս (կանոնագիրք ԹԺԹ) «Ու է պարտ սղոյ-գիւրականաց ի սեղան հաղորդել եւ ոչ քանց ի բեմ»

² Hefele, I 770 (— Հայ կանոնագիրք ԶԼԵ) «Ու է մարթն երկնայ» մինքն քեւ եպիսկոպոսն մասնին եւ նըս-տել: Ի բեմի (Եւ զՅՄԱ, Pitra 1508), բայց ընդ (ՅԵԹ) «զնիւն» եպիսկոպոսն մասնին արժան է, քան թէ գոտա-րան էր եպիսկոպոսն (ՅԵԹ) քրոջ եմէն հնչանի ինք կամ յաւ ԿՄԳ քործեալ: Համարեմեալ լիով երբեք մաս-նէլ նստել:

³ Phillips, p. 45, 22 (— Հայ. ԶԵ, 27) «Բայց զիւրեան եւ քահանայոց» արք մերձեան ի հաստատ այս, սերեւելիք զնաւ ասանց արժանութեան, եւն:

⁴ M. Tixeront, Les origines de l'eglise d'Edesse, p. 9-10.

առաջի Ղըրործն (հոս — «Օրէնք») եւ ՄՄ-դ-դ-դ-դ եւ ՂՂ-դ-դ-դ-դ օրէնք Գաւառն, եւն:

⁵ G. Phil. p. 35, 9 — Հայ. էջ 22, 19:
⁶ G. Phil. p. 38, n. d. 159n. նաեւ p. 44, n. 2.
⁷ P. Phil. 36, 17 — Հայ. էջ 33, 27: (Հայն հոս ալ սղոյգէն է «ի Շոց կոստարանց եւ ի Կրոջ քրոջ») 88 աս. այն նկատմամբ մեր գրութիւնը՝ Zur Abgar-Sage, p. 48.

⁸ Գն Լաբուրեն էջ 39, 25-44, 31, (ed. Phillips 42, 1-48-49.) Զօչոս ապ. Գ. ԳՊ. 159, 14 եւն. ed. Wright, p. 156 etc.) — «Բիւթն» (βίβλα) եւ «պատար» (χορδος) նկատ-մամբ հմտ. Herm. Adalb. Daniel, Codex liturgicus, (Leipzig 1858) IV p. 197-211.

հայրին «Զերմ» մատուցուելու հրաման կը տրուէր Թերեւս սխալած շնոր ըլլար՝ եթէ բռնէր որ կառնոն անձակ մտքը տրեւելան է, զոնէ արեւելեան եկեղեցեաց մէջ միշտ ճոխութիւն ունեցած։ Յաւանական էր արեւմտեան կանոնաց մէջ հնազդոյն ժամանակներէն ասոր նման կանոնն չէ ըլլաւոր, որչափ մեջ ծանօթ է։ Եւսեպիան Սաւրեյական կանոնաց շարքորդն, որ այս նիւթոյ վրայ է, յետազոյն է ժամանակաւ եւ բոլորովին այլազգ, վասն զի կը հրամայէ «նոր արմատաց հասկ եւ խաղաղ մատուցանել առ սեղանն, եւ եկեթ ի սուրբ աշտանակն եւ խունկ ի ժամ պատարագին»։ Այս կառնոնն մէջ նմանութիւն մը կրնանք միայն այսչափ զանեւ որ «նոր» արմաք կը հրամայէ նստիլ։ Բայց ասորական կանոնն բոլորովին աւել թան կը պատահիր՝ հացը նորեքի կամ «Զերմ» հանել ի սեղան։

Աւելորդ է յիշել ասորի եւ հայ այն բազմաթիւ կանոնադրութիւնքն, որ ըստ այսմ կանոնին վարտիլ կը հրամայեն։ Այսպէս են՝ օրինակի համար՝ Գրիգորիոս Բար-Սալքիթի՝ եւ Յովհաննու Բար-Սաւրեյական կանոնները, որ նմանաբար ինչ են ասորի կանոնին, ինչպէս նաեւ ի Հայոց կանոն Զ «Թաղէթ» կանոններուն եւ կանոն «Մակարայ», եւն՝ գործեր յիշել աւելորդ կը համարենք։ Եւսեպ ժամանակաւ այն հարցանք թէ որչափ կրնայ պատշաճի նուիրագործեալ պատարագիքն, աւելի մեղմ վճիռ սկսուած է տրուիլ։ Օրինակի համար «Եովհաննու Սիւրեպիոս» անուամբ կանոն մը կը ներք որ մէկ շաբաթ պահուի՝ «նման որոշում կ'ընէ նաեւ Յիսիմէոս Աղեքսանդրացի»։

Հաստ հին է այս կանոնը ասորի եկեղեցւոյ մէջ, վասն զի արդէն Չգոն՝ եթէ ոչ այս կանոնն բառ առ բառ, զոնէ իւր նախնականը ծանցած կ'երեւայ։ Չգոն ծիւ (Վասն Չատկոց) ճառին մէջ՝ մանրամասն կը խօսի շրէից զատկական գառին եւ բաղարշին վրայ, եւ կը համեմատէ անոնց հետ քրիստոնէական պատարագը, եւ յիշելով Ս. Գրոց մէկ խօսքը (Եւբ. ծիւ, 6 «մի ուսել հոգի եւ ոչ երկեւ իրով») կը յաւելու։ «Այս յայտ է եւ մեկնակ. զի դադարեցիք» որ մատչի յեկեղեցւոյ Աստուծոյ, ի կրակի խորովոն զիս, եւ ոչ երկն եւ ոչ հոգ՝ մատչի ի վերայ սեղանոյն,» Հաս յայտնի է նաեւ այն՝ որ «անխորհ» հաց կը հասկերայ Չգոն, եւ այս կը հասկերայ նաեւ ասորի կանոնէ։ Յայտնի է որ Ասորիք ալ Հայոց պէս ի սկզբան «անխորհ» հացով կը պատարագէին։

Բիշ շատ տեղական հանգամանաց ծնունդ կ'երեւան նաեւ ծիւ եւ ծիւ (Ասոր. ծիւ եւ ծիւ) կանոնները։ Աստուծոյ կը պատուիր որ «եթէ որ սիրէ զՀրեայս» (— Հայր կը յաւելու. «եւ հաղորդի ընդ նոսա», որ խնամոն որչ կը մեկնէ, —) Եւսեպ

զայի եւ հեթանոսաց նման համարուի եւ «մի մտցէ յեկեղեցի եւ մի դադարեցի» (— հայն շուրհ այս վերջինը, որ կարեւոր կէտ մըն է —) եւ թէ՛ եթէ հաւատացելը մէջ կը ընտակ այնպիսին, մերժուի։ Քայլ մ'աւելի յոռաւ կ'երթայ ծիւ կառնոնը։ Վերջին կը պատուիր որ եթէ հրեայ կամ հեթանոս մը քրիստոնէայ ըլլալէն ետքն՝ թաղու եւ «եկեղեցի յեւ քիստոնէան», (— Ասորին՝ «ի կողմն, յորում» կը զատալին —) եւ դարձեալ դառնայ եւ զայ քրիստոնէից, այլ եւ չընդունուի, եւ համարուի թէ ըլլայ «ի նմին կարգի՝ ուր եր դառալին», Երկու կանոնքս ալ ուրեմն ուղղուած են՝ բայց ի հեթանոսներէն՝ ի մատաւարի շրէից գէմ, եւ բաւական իրիտ որոշումներ կը բովանդակեն՝ մատաւար կանոն ծիւ։ Եկեղեցական այլ կառնոնագրութեանց մէջ այսչափ իրիտ կարգադրութիւններ սովորական չեն։ Պատշաճեալ ժողովքն՝ օրինակի համար՝ միայն արդիւն էր որ Հրեիցմէ ընծայ շառնուն եւ անոնց հետ ի միասին շտանէ քրիստոնէայ տաները, ինչպէս նաեւ որ բաղարշ շառնուն Հրեիցմէ։ Եւսեպիան առաքելական կանոնը կը հրամայեն որ եթէ մէկ հրեից կամ հեթանոսաց երկրիւն պատճառաւ ուրախ Բրիտասի անունը, ըսնագրուի. իսկ եթէ կեղերական ըլլան ուրանայ մերժուի պաշտօնէն, «բայց եթէ ապաշխարի, ընկալի իրեն զժողովրդական»։ — որ ծիւ կանոնէն շատ մեծ է, ինչպէս նաեւ նոյն կանոնաց մէկ ուրիշ, որ Հրեից ժողովրդականաց (synagogue) կամ Հեթանոսաց մեհեման աղբիւրէ համար մտնողը կը նշուի։

Ասոնք ինչպէս կը տեսնուի՝ շատ մեղմ են մեր գրութեան ծիւ կանոնէ, որ հրեիցմէն կրկին նշագմ գործողը լեզուով կը ծարմայի՝ կրնանք բռնի ճիշդ հակառակ նիկիոյ ծիւ կանոնին, որ հնոց անոնց խառնութիւնն՝ ըստ որում այսպիսեաց եւ ոչ մահաւոր վայրկիւսին Ս. Հաղորդութիւնն կը տրուէր, վերջոյ։ Միայն ողորդական եկեղեցւոյ մէջ այս ասորականաց նման իրիտ կանոններ կային։ Նյուրիայի ժողովոյն կանոնը այս կողմանէ նմանութիւն մ'աւելն պատրաստուած հետ։ Այնպիսի կը զրկուի Ս. Հաղորդութեանն այն քրիստոնէայն՝ որ Հրեի մը սեղանակից ըլլայ կամ անոր հետ կերակրոյ նստի (Կան. Ծիւ)։ Ճիշդ ծիւ կանոնին պէս կը գտնենք հոն՝ ալ որ եթէ քրիստոնէայ մը մեհեման մտնէ եւ զոհէ, «եւ ոչ ի մեհեման» ընդու չիկ կը հրամայուի ի «հաղորդութիւն»։ — զոր պատշաճ արձանակման մտքը աւանդ, ինչպէս կ'առնան այլեւայլ մեկնիւք. եւ յայտնի կը տեսնուի այս նաեւ իւր կանոնէն։ —) Վերջապէս նոյն ժողովոյ ծիւ կանոնն աղբիւրց Հրեից հետ մոմանանային։ Գրիսականը կը մեկնեն ապաւիտական եկեղեցւոյ միւս եկեղեցիներէն աւելի գործադրած այս խնամաւորութիւնն այն հանգամանքով, որ Սպանիոյ մէջ

¹ Hefele, I 801: Հայ կանոնագիրք՝ ԼԷ։ Եւսեպիան եկեղեցւոյ այս մասին նկատմանը ունեցած սովորութիւնքն՝ անս Daniel, Cod. III, p. 268—291։

² Bibl. Ass. Bibl. Or. II, p. 183.

³ Gese. Or. III, p. 243: անս նաեւ էջ 303.

⁴ Լեմու. կանոնագիրք ծիւ եւ ՆԳԻ.

⁵ Գես կանոնագիրք ԹԶԶԶ.

⁶ Pitre I 641.

⁷ Եւսեպ ծիւ (հայ ծիւ) 8 6. (ed. Wright, p. 225

— ապ. Կ. ՊԵՂ. էջ 261.)

¹ Կան. ԼԷ եւ ԼԸ. Hefele I 770 (— Կանոնագիրք՝ ԼԶԼԿ եւ ԼԶԼԿ.)

² Կան. ԽԲ. Hefele, I 819 (— Հայ կանոնագիրք ԼԶԻ.)

³ Կան. ԽԴ. Hefele, I 820 (— Կանոնագիրք՝ ԼԴԻ.)

⁴ Hefele, I 817 (— Հայ կանոնագիրք՝ ՄԺԸ.)

⁵ Hefele, I 178.

⁶ Hefele, I 155, 162, 164.

Հրեայք այն ժամանակ շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին՝ ի քնա գրիստեւութեան¹։ Անշուշտ մի-եւոյն պատճառէ յառաջ եկած են նաեւ առոր-կանքն։ Ճիշդ գրութեանս յօրինման միջոցներ² այսինքն Դ գորուն կետեր՝ շատ մեծ էր Հրեից ազդեցութիւնն առիթ յրիստեւոյ գէմ³։ Զգոն կարեւ իւր ճառերուն մէջ ուրիշ ամենեւին նպա-տակ չունի, բայց ի՞նչ Հրեից գէմ մտաւոր⁴ մա-նանոց վերջին (Ժ—ԻԲ) Ծառերուն մէջ։ Ըսողսյ Բ. կառաւիչ Հայածանոց ժամանակ Հրեայք հաւա-գիստ էին, եւ այս պատճառաւ կ'որհամարէին յրիստեւայքն եւ թշնամաբար կը վարուէին յրի-ստեւեից գէմ⁵։ Այս երկարատեւ հայածանոց ժա-մանակ Հրեայք ոչինչ նուազ չարիք հասուցին Առնայն եւ առարայել գրիստեւոյ դարից, ինչ-պէս կը պատմեն առիթ վիճարկիք, օրինակի հա-մար Մարութաւ⁶։ Ըմանսի վկայարանութեան մէջ, ուր կը գրէ⁷։ «Եւ Հրեայք եւ ինձովի՝ ողբե ու-ղի էին սկսան լարարանի զԸմանս եւ քանկայն յրիստեւեից, զանի սուր էին յայտարարմ⁸ ժամա-նակի գտանել շարխար, սկսան սիրտաւ լինել եւ ասել։ Երբմա՞ զու, արշայ, հրգարտաւ եւ պատգամս մեծաւ շքով եւ պատրաստութեամբ առաքեն կայսեր, յաւ ոչինչ համարի, իոն Ըմանս ի՞նչ զոյնքն րանս առնէ ի թղթի եւ առաքել, յոսն յունի, եւն. եւն. Հրեայք այնչափ եւս համար-ձակած էին յրիստեւեից գէմ այս միջոցին, որչափ որ Ընայրն⁹ — որուն կինը շատ հրեաւոր կ'ըսուի, — անոնց կողմէ կը բռնէր, եւ օրշափ որ զարթած էր անոնց մէջ Երուսաղէմ նորէն շինուելու գա-ղափար, ինչպէս յայտնի է անիւ որ առաջ գէմ գրել ստիպուած էր Զգոն յատկապէս¹⁰, եւ ինչպէս կը պատմէ նաեւ նոյն Մարութաւ թէ «Եւ ընդ կառաւիչ նոցա չարախոսութիւնն բազում հաշա-րաքն՝ որ անկան յանկարծակի ի սաբ՝ ի ժամանակի իբրեւ զանցալից ելիլովն ի հոգեաւ մնա՞նալն Երու-սաղէմ¹¹։ Դստ քանից առն մից, որ խաբաց զնաւաւ, Այս ամէն պարագայից մէջ յայտնի է որ Հրեիցմէ վտանգ մը կը տեսնէին յրիստեւոյ առաջնորդք, եւ ասով կը մեկնուի թէ ինչու այս կանանք զբռնած են, եւ թէ ինչու այնչափ խիտտ է ի մաւ-նաւորի Ժե կանանք։ Ասով գտած կ'ըլլայից միան-գամայն՝ որ կանանք ծնունդ են Ընայրն հայա-ծանոց (340ին) ժամանակին, եւ թէ անգլական կամ՝ ինչպէս կ'ընանք ըսել այժմ՝ առարական նկա-րալիք ունին։

Գրութեանս առարական նկարագիրը յերեւան կ'էնէ վերջապէս բարձրագիւր ինիկ առարական առաւ-թ ինքններով, որոնցմէ շատերը մասն են նաեւ հայերէն թարգմանութեան մէջ։ Հայերէն թարգմ.

մանութեան այս առարական հետքերուն վրայ յե-տայ պիտի խորհրդ։ Հաս կը յիշեմք միայն քանի մը շատ զործածուած քաղաքութիւններն, որոնց բուն իմաստը թերեւս շատերուն ծանօթ չըլլայ։

Բայց ի՞նչ¹ բառին առած եկեղեցական նշանակութիւնն (— որ առնուած է ի Ս. Գրոց, Եղեկեղէ 1Գ, 1, —) շատ սովորական է գրութեանս մէջ «առաջնորդ եւ հրամանատար, առաւթիւն, որ ծշգրիտ թարգմանութիւնն է առարկերնին։ Այս առաւթիւնն մը թէ անորոք քաղաքութիւն մըն է, այլ արդէն հաստատուն իմաստ մ'ունի եւ կը նշանակէ պարզապէս «եպիսկոպոս»²։ Թէեւ այս գրելին յաշնական բառ ալ ինչպէս մնայ՝ նոյնպէս նաեւ Ասորիք կը զործածեն՝ օրինակի համար Ընար-բիւն վկայարանութեան մէջ։ Այս բնիկ առարական քաղաքութիւնը շատ յաճախ է իմանաւորի այն կարգ մը գրութեանց մէջ, որ «վարդապետութեան Առաքելոց» հետ կապ մ'ունին, օրինակի համար Վարդապետ Վարդաւ թղթին մէջ։ Թէեւ կը զործ-ածեն զայն նաեւ այլ գրութիւնք, ինչպէս են Բարսամեայի վկայարանութիւնն, վարդապետա-թիւն Սիմոնի Կեփայի, եւն.՝ Հայ թարգմանիք սովորաբար հաւատարմութեամբ կը պահեն այս «առաւթիւն եւ հրամանատար» քաղաքութիւնն. բայց երբեմն ալ անպիկի այս քաղաքութեան բուն իմաստը դնել նախամեծար կը համարին, ինչպէս բրած է օրինակի առաջուա Վարդապետի թարգմանիք³ մէկ երկու տեղ պարզապէս «եպիս-կոպոս» թարգմանելով։ Օրինակի համար Վարա-բնա կը պատմէ թէ երբ Աղէք մեծնելու վրայ էր՝ զԱղէք «առաւթնորդ եւ հրամանատար» բառ իրեն լայն թարգմանելն այս տեղը գրիւք է պար-զապէս «եւ կարգեաց»։ Ի կարգ նոյնիպոսասիական յիշուած տեղւոյ՝, «Բիւ լեւոնն ուլ ուր Խորենի կ'ըսէ՝ Աղէքն նկատմամբ թէ «Եւ նա յետադին (այսինքն՝ ձեռնադրութեամբ) զոր ընկալաւ ի նմա-նէ (յԱղէքէ), կայացր թահանայն եւ առաւթնորդս յամենայն երկրիս Միշխանաց»⁴, Հայոց այս տեղը բոլորովին այլադիման եւ գրած է «Եւ անտի (յԱռաջայ) ընդունին յիշածքաբանիկն եւ ինիպոս-սոսիկն ամենայն արեւելք»։

Վերջին կողման մէջ մտադրութիւն գրառած

¹ Ըման. Կանան Զ. «Վարդապետութեան գիրք եւ զուր-ի եւ արեւնայից ինչ ժողովրդեան», եւ այլուր։ «Գիրք, այս տեղից թարգմանութիւնն է առարկերն նոյն իմաստով բա-ռի, եւ ասկից հետեւադրութիւնն է Եղեկեղէ խորքն (1Գ, 7)։ «Եւ զու որդի մարդի, գիրք ետու զքեզ ասոց յորա-յնէն եւ այլուր, ինչպէս 1Գ, 6»։

² Եւ այս նշանակութեամբ կը գտնենք նշանակուած արդէն Payne Smithի առարկան բառաբաց մէջ. տես Thesaurus Syr. I ի կարգին։

³ Զես բաց ի մեր գրութեանն՝ Վարդապետ, էջ 18, 6 «Եւն. Թալմուսն որ էր մեր առարկան եւ հրամանատար յեկեղեցւոյն, — էջ 46, 13 «Աղէք... եղեւ առաւթնորդ եւ հրամանատար եւ ժառանգար ուժնայն... և վար-դապետութիւնն Կեփայի (Cureton, p. 40, 10) կը գրէ Կե-փայի համար թէ «պաշտանց անդ ի պաշտանսն առարկերի եւ հրամանատարի զիւ ան»։ — Վկայութիւնն Բարսա-մայի (Cureton, p. 65, 8) «Գաւ. Վարսամաւ որ եղիւ առաւ-թնորդ եւ հրամանատար Ժողովրդեան յրիստեւեից, եւն. եւ, զորոնց յիշեն աւելորդ է։ Միայն յիշեմք որ Բարսիկի վկայարանութեան մէջ կը գրուի (Cureton, p. 41, 27)։

⁴ Եւ ինչպէս կը նշանակուի անայնից քրմայն, «Բարբէլ եւ Կիւսի եւ հրամանատար անայնից քրմայն», G. Phil., p. 40, 18 — Հայ էջ 38, 14. Զես Zur Abgar-Sage, p. 46, p. 2.

⁵ G. Phil. p. 50, 1 — Հայ էջ 47, 44.

¹ Ըման. Heft. I 178 եւն.՝

² Ըման. ի մանաւորի հաւ. Իմ Զգոնի. (G. Bert, Aphr. p. 329 ff.) Զգոն Հրեից գէմ այնչափ մարտակիւղ չտեսնել չհեղանկն առնող առնողութեան շատ երեքակայ եղած է առնողին, բարբիական առարկութիւնքն իւր զմից մէջ առնողին, ինչպէս գրուած են արդէն զիստականք (Aphr. p. Saase, Aphr. p. 14. G. Bert, Aphr. p. XIII etc.)

³ Ի՞նչ վկայութիւնն, ի գիրք՝ Սիմոն Հայիստի, Հար. Ի (Վեհեա 1853) էջ 23—24.

⁴ Զգոնի Ժե. (Առ. Ժե.) Զաւան օրըն բան լէ, բայց եւն. է «Եւն. զիստականութիւն ընդդէմ Հրեից, զի ասն թէ կայ մեզ ժողովրդն».

պիտի բլլայ «Յետմին զոր լինուա՝ բացատրութիւնն, որ համաժողովին մէն է «Յեռն Ժանա՝ նայալիս», ընդ ասորական բացատրութեանն Ասորի գրութեանց այս շատ սովորական բացատրութիւնն այն իմաստն ունի, զոր սովոր ենք բացատրել «ձեռնադրութիւն» բառով՝ որ է թարգմանութիւն յունական չԵՐՍՏՈՎԱՆ բառին, եւ զոր նաեւ Ասորիք այլ գրութեանց մէջ «գրութիւն ձեռնաց» առութեանը կը յայտնեն։ Սոյն բացատրութիւնը կը գտնենք գործածուած նաեւ Լատրենայի, Կեֆայի վարդապետութեան, Զգոնի, Եփրեմի եւ այլոց քով։¹ Ուրիշները «ձեռն» բառին տեղ «աջ» բառը կը գործածեն։ Եւ ասոնց կարգէն է նաեւ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» որ կը գրէ առաքելոց նկատմամբ թէ «Ընկալան զաւ Ժանայալիսն իբրեւ զՄովսէս եւ զՄարտին»։ Ասորիքին մէջ կը գործածուին նաեւ «աջ երկցութեան», «աջ սարկապետութեան» բացատրութիւններ։ Լայ թարգմանիչը խորթ համարած են «ձեռն քահանայութեան», եւն ասորական բացատրութիւնքն, այնպէս որ թէ «Վարդապետութեան Առաքելոց» եւ թէ Լատրենայի թարգմանիչը միշտ փոխած են «Յետնադրութիւն» քահանայութեան, թարգմանած է, թէ եւ հաւատարմութեամբ պահած է «աջ քահանայութեան» առութիւնը։

Բաւական կը համարինք գրութեանն տառական նկարագրին նկատմամբ ցայս վայր բնութան, մասնաւոր որ յընդ այս գրութեանն յատկա առիթ պիտի ունենանք ուրիշ նման կետերու ալ մտադիր ընել ալ։ Այժմ անցինք ուրիշ կարեւոր խնդրոյ մը, որ է գրութեանն երբ յորինուած ըլլալը։

3.

«Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան հեղինակին վրայ կրցանք ցայժմ գտնել որ Ասորի մասնաւորին մէն է եւ այն՝ Արեւմտեան Ասորիքին։ Քիչ շատ նմանեցինք նաեւ թէ երբ գրուած կրնայ ըլլալ գրութիւնն, երբ կը խօսէինք Համարաբանին եւ ԺԶ եւ ԺԷ փանեաց վրայ։ Այժմ պիտի ջանանք ընդարձակօրէն ընել թէ երբ կ'ապրէր այն անձն կամ ճիշդ եւս որ ժամանակն է իւր գրութիւնը։ Վերն անցողակի տեսանք որ Գաբուս վերիւրէն պէտք է որ ըլլայ գրութիւնը։ Սոյն եղբայրացութիւնը պիտի հաստատեն յաջորդ գրատրութիւնք։

Այս կարգի գրութեան մէջ, ուր բաց ի պատմական նկարագրին ունեցող կարոնքնէ՝ կայ նաեւ եկեղեցական կանոնաց հաւաքածոյ մը, գիտար եւ գրեթէ անկարելի է գրութեան ժամանակն բոլոր հետքերը ծածկել եւ անհետ ընել։ Եկեղեցական բարեկարգութեան պատմութեան տեղեակ աչք մը շատ անգամ կրնայ որոշ զանազան թէ այս ինչ կանոնն երբ կրնայ ծագած ըլլալ, այն ինչ կանոնն որ գարու մէջ միայն կրնայ գրուած ըլլալ, եւ շատ անգամ անն թէ ինչ աղբիւրն յառաջ եւ կած են անոնք։ Վասն զի եկեղեցական բարեկար-

գրութիւնն ոչ թէ առաջին վայրկեանն արդէն լիովին կատարեալ հաստատուած է, այլ հետ հետեւ զարգանալով՝ ունեցած է իրեն որոշ պատմութիւնը։

Գալով մեր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութեան՝ գիտար չէ տեսնել որ անկարելի է ընդունիլ թէ այս բոլոր կանոնները միեւնոյն ժամանակի ծնունդ ըլլան։ Այնպէս որ՝ որոշ կը տեսնուի շատ մը կանոնաց մէջ եկեղեցական բարեկարգութեան տարբերութիւնն եւ տարբեր ժամանակներու գործընթացն, թէ եւ ասորի գրիչ մ'այս անձնն հաւաքած, փոփոխած եւ գրած է քովէքով։ Շատ խոր հնութեան կնիք կրող կանոնաց քով կը գտնենք շատ նոր ժամանակի կարգադրութիւններ, որով կը հետեւի ի հարկէ որ մեր առաջին ունեցած գրութիւնն նորագոյն խմբագրութիւն մըն է։

Հասն մեծ հնութեան նշան կը կրէ օրինակի համար գրութեանն սկիզբը, ուր կ'ըսուի թէ Բերիստոս Զեռան մերջ «Համբարձման» կատարուեցաւ, Եւնայոց իշխանութեան 339 տարին՝ Մարտի ամսոյ չորրորդ օրը, «յաւար միաշարժեղ»² որ է Կառաբան Պետրոսի օրէնքը, Հաս այժմ Համարմանն օրը նոյն է Հոգեգալտեանն օրուան հետ, մինչ այժմ ասան օրուան անընդհատ կայ այս երկու տարեւոր մէջ, Գիւրբէթն՝ կը ջանայ մեկնել այս կտորն՝ ընդունելով օր հեղինակն հոս տեղ շինութեան ըլլալու է երկու տաներ։ Սակայն այստեղ տաներու պատահական շինութեան մ'եղած չէ, ինչպէս յայտնի կը վկայէ Կանոն Ժ. (Ասոր. Թ.) Այս վերին կանոնն կը հրամայէ՝ ըստ թարգմանութեան մեր ասորական հայ թարգմանիչն՝ «Ձիտի պատեքին կատարեսցին Ծառաց յիս յարմարեալ նորա, եւ ասորայն տաւն յիշտապի վերջում» (== Համարմանն) նորա առ Հայր յերկինս փառաւորալ։ Այստեղ ուրեմն բոլորովին բացառայալ կը հրամայուի Եւրոպայի յիստալ որ եղան, ուստի Հոգեգալտեանն օրը՝ Համարմանն տանք կատարել։

Յայտնի է ուրեմն որ կանոնն այն կանոնն ժամանակն է՝ երբ Համարմանն եւ Ս. Հոգեւոյն գալտեանն տաները գեւ չէին գտաւուած, այլ կը տանուէին ի միասին՝ «Ի լցումն Պենտակոստէից, այսինքն՝ յիսնեբորդ օրը Զատկէն եղալը, «Պենտակոստէ» (Πεντηκοστή) յունական ընդհանուր անուամբ կը նշանակուի Զատկէն միջինը։ Հոգեգալտեան եղած ամբողջ միջոցը. այսպէս Ս. Բարսեղ Կորդն Պենտակոստէի եօթն շաբաթէն կը հաշուէ, եւ Ամարիցայ 3411 ժողովքը կը հրամայէ որ տարեկան Զատիքն տարան «ի չորրորդ շաբաթէն Պենտակոստէի»։³ Արդ այս միջոցին բուն վերինն օրը՝ յիսնեբորդն ի Զատկէ՝ էր ի հարկէ՝ «յաւար Պենտակոստէից» եւ ասն էր յիշտապի գալտեանն Ս. Հոգեւոյն, սակայն միեւնոյն ժամանակ նաեւ յիշտապի էր Համարմանն՝ հնագոյն ժամանակները։ Յետոյ ժամանակաւ բաժանուեցան երկու տաները, եւ Համարմանն տանը գրուեցաւ Զատկէն 40 օր վերջը, Բայց այս բաժանումն ա-

¹ Cureton, p. 188, l. 12.

² Յայն այս մասին՝ Hefele, Conciliengeschichte, 1878, I, p. 480, 519.

³ G. G. Phil. p. 1, 7. 49, 51. 52, 12. Cureton, p. 40, 80 եւն եւն։

